

Степанчук Оксана (Київ)

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА ХОЛМЩИНІ у 1918-1939 роках

У ХХ ст. між поляками й українцями впродовж майже п'ятдесяти років тривав конфлікт з приводу того, якій державі має належати Холмщина – Україні чи Польщі. Перше загострення протистояння сталося наприкінці Першої Світової війни, коли держави Четверного Союзу підписали 9 лютого 1918 року Брест-Литовську мирну угоду з УНР, за якою Холмська губернія визнавалася складовою частиною України. Однак через тодішні історичні обставини угода не була ратифікована і не набула чинності. Загалом кінець війни виявився фатальним для трьох імперій, що були зацікавлені у визначенні польсько-українського пограниччя. Росія ще в 1917 році вибула зі складу Антанти і знесилена внутрішніми проблемами не мога на той час претендувати на Холмські землі, а її супротивники – Німеччина та Австро-Угорщина уже через рік опинилися в подібному становищі напіврозпаду, і Холмщина потрібна була їм тільки як можливий засіб для досягнення власних цілей.

Як з українського, так і з польського боку чинився постійний тиск на правлячі кола Австро-Угорщини з метою схилити керівників помираючої імперії на свій бік у розв'язанні Холмської проблеми. Слід відзначити, що польські дворянські кола, які користувалися високою довірою при віденському дворі, знаходили більше розуміння в Холмському питанні, ніж українці.

Проблема Холмського краю в системі польсько-українських відносин досліджена тільки в окремих аспектах. Зокрема історико-етнографічне дослідження регіону («Холмщина і Підляшшя» під редакцією Борисенко В.)¹. Вагоме дослідження з історико-етнографічним аспектом здійснив Крип'якевич І.² ще на початку ХХ століття. Масштабне вивчення історії Холмщини і Підляшшя здійснив Пастернак Є.³, дослідивши історію краю, зокрема в контексті формування польсько-українських міжнаціональних відносин. Важливе дослідження історії польсько-українських відносин міжвоєнного та воєнного періодів здійснене авторами у збірнику під редакцією Павлишина О. «Україна і Польща між минулим і майбутнім»⁴, де висвітлено проблеми руйнування церков Холмщини у 1938 році, депортаційних акцій, становища українців Холмщини часу Другої Світової війни. Як вагомий додаток до наявної інформації став тритомник «Історії польсько-українських конфліктів» Сивіцького М.⁵, та найбільш інформативним з даної тематики є перший

том з даної серії публікацій. Цікавими та інформативними з даної тематики являються дослідження Макара Ю.⁶ Сергійчука В.⁷, Горного М.⁸, Винниченка І.⁹, Кравця М.¹⁰ та інших.

Важливим досягненням співробітництва між польськими і українськими дослідниками стало багатотомне видення «Україна-Польща: важкі питання»¹¹, що було започатковане з 1996 року на території Польщі, але має український переклад.

Серед польських дослідників варто відзначити праці Місила Є.¹², Мотики Г.¹³, Торжецького Р.¹⁴, Крисинського А., Гжеляка Ч.¹⁵ та ін.

Територія Холмщини, де окрім українців проживали поляки, євреї, білоруси, німці, в різний час була предметом інтересів різних держав. За третім поділом Польщі (1795), Холмщина відійшла до Австрії, а після наполеонівських воєн, за рішенням Віденського конгресу (1815) опинилась у складі Царства Польського під владою Росії. У 1875 році відбулося офіційне об'єднання Холмської єпархії з Православною (Московською) церквою. Треба відзначити, що на той час на землях Західної України уніатська церква стала національною українською і частина її вірних не бажала визнавати себе православними, побоюючись, що це може призвести до зросійщення народу. Вони не вівідували православні храми, а польські націоналістичні організації використовували цю ситуацію для зміцнення польського націоналістичного руху на цих землях. Напевне саме в той період територія Холмщини стала в історчній свідомості поляків символом боротьби за незалежність та національні права.

17 квітня 1905 року Микола II видав толераційний указ, який надавав можливість вільного вибору віросповідання. Це було на користь польських політичних кіл. Поляки активно схилили православне українське населення до латинського обряду. За переписом 1909 року на території Холмщини проживало 464 тис. українців, з яких 340 тис. своєю рідною мовою називали «малоруську» і більшість сповідувала православний обряд. Поляків за цим переписом нараховувалось близько 268 тис.¹⁶

У 1912 році було утворено Холмську губернію. Тут царський уряд мав на меті використати ці землі для поступової русифікації всього королівства Польського. Ця губернія була створена з частин Люблінської та Седлецької губерній і підпорядковувалась безпосередньо центральній владі, а з 1915 року Київському генерал-губернатору. Невдачі російської армії на початку Першої Світової війни призвели до відступу з цих земель і в 1916 році Холмщину було приєднано до адміністрованого Австро-Угорщиною Люблінського губернаторства.

На політичному рівні «Холмське питання» із ще більшим загостренням виринуло навесні 1917 року, коли Тимчасовий уряд після визнання права поляків на незалежність, скликав Ліквідаційну комісію.

Своєю юрисдикцією вона мала охоплювати Холмщину, а також частково Підляшшя, що викликало масові протести українців, які населяли ці землі, адже за розрахунками Ликвідаційної комісії їх мали евакуювати до Росії.

7–12 вересня 1917 року в Києві, у приміщенні Центральної Ради, за участі 276 делегатів відбувся найбільший з'їзд представників Холмщини. На з'їзді був присутній голова Центральної Ради М. Грушевський, уроженець м. Холма. Під час своєї промови він заявив, що ніколи не забуде про потреби українців Холмщини. З'їздом були ухвалені наступні рішення: народ Холмщини визнає себе українським, а Холмщина має увійти до складу Української держави; обрано Холмський губернський виконавчий комітет, а Холмським губернським комісаром став К.Р. Лоський¹⁷.

Після розпаду Австро-Угорщини і підписання мирних договорів між Німеччиною та державами Антанти, протягом листопада-грудня 1918 року по січень 1919 року територія Холмщини була обсаджена польським військом та адміністрацією. З лютого 1919 року вона фактично опинилась під польською зверхністю, хоча формально-правовою підставою прилучення Холмщини до відновленої Польської держави став Ризький мирний договір між Польщею та Радянською Росією від 3 березня 1921 року, підписаний також представниками Радянської України.

За переписом 1921 року в Люблінському воєводстві, яке включало практично усю Холмщину, проживала значна частина українців, з яких православне населення становило тільки 14,4%, а католики та уніати 70,8%. За тим же переписом кількість українців була близько 150 тис.¹⁸ Важливими та цікавими є дані про чисельність українського населення на території Холмщини, які можна знайти у «Нарисі історії Холмщини та Підляшшя» Є. Пастернака, де автор станом на 1921 рік вказує на їх число в 190 тис. осіб¹⁹. Ще більшу цифру називає В. Кубійович, на думку якого українці на території Люблінщини становили близько 210 тис. осіб²⁰.

Не дивлячись на всі утиски та поневіряння українців Холмщини праця на національній і державній ниві не зупинилась. Перші спроби організувати українське національне життя в регіоні було зроблено відразу після становлення Польської незалежної держави. У Холмі було створено першу українську структуру – Український добротчиний комітет, який очолив А. Васильчук. Згодом цей комітет був реорганізований в українське товариство «Рідна хата»²¹. З огляду на репресії з боку польської влади вся діяльність товариства була виключно нелегальною і проводилась підпільно.

Товариство «Рідна хата» у 1920-х роках стало центром національного життя на Холмщині. У 1922 році була зроблена спроба легалізувати діяльність товариства, шляхом офіційної його реєстрації в якості добротчинної організації. Організація мала чисельні відділи, так звані «філії». У 1930 році їх нараховувалось близько 125-ти. Товариство

займалося культурно-просвітницькою діяльністю: діяли аматорські театри, хори, бібліотеки. Активно велася видавнича діяльність. Товариство постійно проводило добродійні заходи. Проте у 1930 році діяльність товариства була заборонена польською владою, а в 1934 році воно було ліквідовано остаточно.

За результатами виборів 1922 року українцям вдалося здобути представництво, хоча й нечисельне, в парламенті Другої Речі Посполитої. Так активізується політичне життя краю. Розгортають свою діяльність різні політичні проукраїнські партії. Особливою популярністю користуються партії соціалістичного спрямування – («Сель-Союз»), прокомуністичні (УСДП) і комуністичні (КПЗУ)²².

Стабілізація політичного життя, припинення бойових дій призвело до поживлення в економіці краю. Цьому активно сприяв розвиток кооператорської діяльності на території Холмщини. Серед членів кооперативів проходили постійні господарчі з'їзди, на яких обговорювалися питання політичного та національного життя регіону, особливо після ліквідації товариства «Рідна хата». Згодом у Холмі було створено український банк, що позитивно вплинуло на розвиток кооператорської діяльності.

У 30-х роках ХХ ст. починається демонстративне обмеження усього національного життя Холмського регіону. Польська влада мала на меті денационалізувати українську людність. Почалося гостре обмеження українців у сфері адміністративного керівництва. У другій половині 1930-х років посилювалися акції насильницької полонізації й окатоличення місцевого населення. В польських архівах містяться документи, в яких знаходимо основні вказівки щодо полонізації Холмщини: «У ставленні до національно свідомих українців належить зайняти таку позицію: Річ Посполита, як велика більшість її громадян, прихильно ставиться до побудови Української держави, але поза нинішніми кордонами Польщі впливи цієї групи українців належить всіма можливими засобами обмежити й осміювати й недопустити проникнення відцентрових впливів, які йдуть зі Східної Малопольщі і Волині»²³.

Українське населення Холмщини, з об'єктивних причин, знаходилося в специфічних політичних умовах. Це зумовило відмінність у шляхах формування та діяльності людей інтелектуальної праці, насамперед від головних центрів українського національного руху Галичини та Волині. В окремі роки першої половини ХХ ст. інтелігенція відігравала вирішальну роль у етнокультурному самозбереженні холмської гілки української нації.

Національне самоусвідомлення місцевої інтелігенції й українського населення в той час відбувалося шляхом відновлення

історичної пам'яті. З цією метою проводились активні дослідження в царині історії та культури цих етнічних українських територій.

Після прилучення Холмщини до Польської держави умови формування та діяльності української інтелігенції суттєво погіршилися через заборону українських шкіл і права українцям обіймати адміністративні посади, а також через заходи, спрямовані на ліквідацію православної церкви. За програмою полонізації українського населення передбачалося усунути національно нестійких вчителів, а протягом усього часу перебування учнів у школі слід було виховувати їх як поляків, стверджуючи, що їх прадіди були поляками і ця земля завжди належала Польщі. Така політика з боку польської влади загальмувала процес формування нових поколінь інтелігенції, що значно вплинуло на національний розвиток краю. Ситуація дещо змінилась в часи німецької окупації, але ці зміни не були радикальними, а політика окупантів у національній сфері залишалася дуже мінливою²⁴.

1938 рік для холмщаків став початком великих випробувань. Польська держава розгорнула небачене в Європі (може, тільки за винятком СРСР) гоніння на православних українців Холмщини.

Українці важко сприймали публічні атаки в місцевій пресі, де єдиним рішенням «української проблеми» називали масове покатоличення. Пізніше активна робота розпочалась серед адміністрації, не лишалося осторонь польське населення. Поляки організовували віче, на котрих ухвалювали рішення, за якими вимагали від православних розібрати церкви, змусити священників проповідувати польською мовою, а тих хто не погоджуватися з такими ухвалами польської людності, підлягали депортації. У деяких повітах представники місцевої адміністрації ходили по хатах і змушували православних українців підписувати резолюції, за якими вони погоджувались добровільно перейняти латинський обряд і давали згоду на руйнування православних святинь. Поліція, в свою чергу, навідувалась до священослужителів й погрожувала найтяжчими карами, якщо вони й надалі продовжували б виголошувати проповіді українською мовою²⁵. Польський уряд вимагав, щоб проповіді і молитви, а також повсякденне спікування проводилось тільки польською мовою²⁶.

31 січня 1935 року Люблінський воевода проголосив програму, згідно з якою не слід було допускати створення чисто українських організацій, а заохочувати українців до польських установ та організацій, відгороджувати Холмщину і Підляшшя від Волині й Галичини, не допускати українських видань звітти і не дозволяти їх публікувати на місці, здійснювати поступову полонізацію молоді, полонізувати Православну церкву та обмежити мережу храмів, посилити польське осадництво та сприяти економічному зміцненню «польського елемента»²⁷.

11 грудня 1936 року у Любліні виник Координаційний Комітет під керівництвом генерала М. Сморовінського, який мав на меті ревіндикацію усіх релігійних споруд на Холмщині і Волині. До складу комітету входило понад 20 громадських організацій Любельщини і Волині, які представляли польське населення²⁸.

На кінець весни і влітку 1938 року польський терор на Холмщині набрав небачених масштабів. До Варшави їздили представники православного населення шукати справедливості у вищій владі, але це не дало жодних результатів. Проти такої політики польської влади виступав митрополит А. Шептицький, який неодноразово звертався із закликами «припинити ці злочинні проти Бога дії!». Він оголосив пастирський лист до єпископів, капітул і всього греко-католицького духовенства, закликаючи до молитви за переслідуваних православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся. Публікацію листа у газетах цензура конфіскувала, але його вдалося надрукувати за межами Польщі. Особливого розголосу ця ситуація набула у США і Канаді. Обурені українці проводили масові протести та демонстрації. Українська делегація відвідала канадський уряд з проханням втрутитись у Лізі Націй²⁹.

У червні 1938 року почалося масове руйнування святинь, яке продовжувалося близько двох місяців. За цей час було зруйновано 162 церкви³⁰. Як правило церкви приходили розбирати рано-вранці, інколи, навіть поночі, щоб громада не почала бити на сполох. Польські громадські активісти й поліція нищили православні святині, плюндрували українські кооперативи, хати-читальні тощо. Люди протистояли, як могли, але до таких акцій долучали не тільки поліцаїв та адміністрацію, але інколи військових і навіть пожежні загони. В окремих випадках людям вдавалося вчасно врятувати хоч щось, виносили ікони, церковний інвентар і переховували реліквії у хатах.

Польські шовіністи не щадили навіть визначні культурно-релігійних пам'ятки. Скажімо, знаменита церква с. Розтоки, зведена ще в XVI ст., була брутально зруйнована 8 липня 1938 року. Така ж доля спіткала церкву в селі Корниці – 1578 року, дві церкви у Кодні, збудовані у 1596 році, собор у Білій Підляській – 1582 року, собор у Холмі – 1596 року і у Замості – 1589 року³¹.

У цей самий час польська преса постійно нагадувала, що всі руйнування проводяться зі згоди і навіть більше – на прохання православних українців, які нібито за власним бажанням переходять у лоно католицького костелу, а всі депортовані та замордовані священики – це були люди без освіти або агенти ОУН і Комінтерну, які зберігали в церквах зброю та протидержавну літературу.

У польських архівах збереглися звіти, в яких зазначається наступне: «16 липня 1938 року була закінчена акція розбирання церков. Усього розібрано 91 церкву, 10 каплиць і 26 будинків молитви. Католицькому костелу передано 3 храми, залишено, як покійницькі, 4 каплиці, а як пам'ятку старовини частково збережено церкву у Щербешині Замоїського повіту. Усього знесено 127 об'єктів. Залишились тільки штатні церкви кількістю 49 парафіяльних, 5 філій і 1 монастир³². Окрім таких звітів збереглося чимало документів, що містять перелік знищених церков за різні періоди.

Восени 1938 року та протягом 1939 року після масштабного нищення церков по селах їздили представники польської адміністрації, які конфіскували всі врятовані людьми реліквії, а також ті, що належали безпосередньо українцям. Таким чином 1938 рік став предвісником майбутніх поневірянь, депортації та фізичного винищення українського населення Холмщини у 1943–1944 роках.

Польсько-українські міжнаціональні відносини у 1918–1939 роках на території Холмщини це складне, але досить цікаве питання, яке потребує подальшого вивчення як з боку польських, так і українських дослідників. Важливо, щоб таке дослідження мало об'єктивний характер і базувалося на фактичному матеріалі.

Вищезазначений період польсько-українських взаємин на терені Холмщини пройшов під знаком повної денаціоналізації українського народу, викорінення національних традицій, віри та мови, боротьби з українською інтелігенцією, масштабного нищення шкіл, повної полонізації українського народу. 1938 рік став трагічним в історії українського народу Холмщини – за два літні місяці було зруйновано майже всі місцеві православні святині, знищено майже всі реліквії. Саме за такого лихоліття українці Холмщини зустріли початок Другої Світової війни.

¹ Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження / Ред. Борисенко В. – К., 1997.

² Крип'якевич І. Холмщина. – Львів, 1915.

³ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – Вінніпег; Торонто, 1989.

⁴ Україна і Польща між минулим і майбутнім / Ред. Павлишин О. – Львів, 1991.

⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 1. – К., 2005.

⁶ Макар Ю. Трагічна доля українців Холмщини. Загальні заваги // Треті збори Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя.» – Рівне, 2004; Його ж. Волинь і Холмщина 1938–1947 роки. Польсько-українське протистояння та його відлуння: дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003.

- ⁷ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997.
- ⁸ Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ столітті. – Чернівці, 2000.
- ⁹ Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ століття: хроніка подій. – К., 1997.
- ¹⁰ Кравець М. Проблема Холмщини та Підляшшя напередодні і під час Першої Світової війни // Польсько-українські студії, українсько-польська історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993
- ¹¹ Україна-Польща: важкі питання. – Т. 3. – Варшава, 1998; Т. 4. – Варшава, 1999; Т. 10. – Варшава, 2006.
- ¹² Місило Є. Українці в Польщі (1944–1947): генеза акції «Вісла» // Україна і Польща між минулим і майбутнім / Ред. Павлишин О. – Львів, 1991.
- ¹³ Kosiewski P., Motyka G. Historycy Polsce i Ukraińcy wobec problemów XX wieku. – Krakow, 2000.
- ¹⁴ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy na terenie drugiej Rzeczypospolitej w czasie Druhej wojny światowej. – Warszawa, 1993.
- ¹⁵ Grzelak C. Stosunki polsko-ukrainskie w okresie II. Rzeczypospolitej w opinii polskich i ukrainkich historikow // Krynica. – № 59. – К., 2008.
- ¹⁶ Макар Ю. Трагічна доля українців Холмщини. Загальні заваги // Треті збори Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя.» – Рівне, 2004. – С. 15.
- ¹⁷ Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С. 62-63
- ¹⁸ Krysinski A. Lichba i rozmieszczenie Ukraincow w Polsce // Sprawy Narodowosciowe. – 1928. – №6. – S. 669
- ¹⁹ Пастернак Є. Вказ. праця. – С.98.
- ²⁰ Кубійович В. Віросповідний і національний стан людности Холмщини Підляшшя.// Третій українській статистичний річник 1935./ під ред. В. Кубійовича. – Варшава; Краків; Львів, 1935. –С. 246-247.
- ²¹ Там само. – С. 64.
- ²² Там само.
- ²³ Сивіцький М. Вказ. праця. – С. 109.
- ²⁴ Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ столітті. – Чернівці., 2000. – С. 7.
- ²⁵ Жуків Б. Нищення церков на Холмщині в 1938 році // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львів, 1991. – С. 68.
- ²⁶ Сивіцький М. Вказ. праця. – С. 123.
- ²⁷ Макар Ю. Волинь і Холмщина 1938–1947 роки. Польсько-українське протистояння та його відлуння: дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 75.
- ²⁸ Сивіцький М. Вказ. праця. – С. 95.
- ²⁹ Там само. – С. 100.
- ³⁰ Жуків Б. Вказ. праця. – С. 70 .
- ³¹ Там само. – С. 71-72.
- ³² Сивіцький М. Вказ. праця. – С. 142.